

بررسی وضعیت خدمات مشاوره‌ای در سپاه پاسداران انقلاب اسلامی

خدابخش احمدی^۱ Ph.D.*، فاطمه سوری^۲ M.Sc.**، جعفر انیسی^۳ M.Sc.*،
علی فتحی‌آشتیانی^۴ Ph.D.*، ماندانا امیری^۵ M.Sc.*، محمدجواد احمدی‌زاده^۶ M.Sc.*، علی ملازمانی^۷ M.Sc.* و
اسفندیار آزاد مرزآبادی^۸ M.Sc.*

آدرس مکاتبه: * دانشگاه علوم پزشکی بقیه‌ا... «ع» - پژوهشکده طب‌رزمی - مرکز تحقیقات علوم رفتاری - تهران - ایران

** دفتر امور زنان سپاه - مرکز تحقیقات زنان

تاریخ اعلام قبولی مقاله: ۱۳۸۴/۳/۵

تاریخ دریافت مقاله اصلاح شده: ۱۳۸۴/۱/۲۳

تاریخ اعلام وصول: ۱۳۸۳/۱۰/۳

خلاصه

مقدمه: در سپاه پاسداران انقلاب اسلامی خدمات مشاوره‌ای از سوی مدیریت‌های بهداشت روانی، مراکز مشاوره مستقل، درمانگاه‌ها، بیمارستان‌ها، مدیریت‌های ایثارگران، مدیریت‌های فرهنگی و پرورشی ارایه می‌شود و این کار در بین وظایف چند اداره سپاه به‌طور غیر هماهنگ پخش شده است. لذا، این تحقیق باهدف بررسی وضعیت خدمات مشاوره‌ای در سپاه صورت گرفت.

روش: جامعه آماری پژوهش، مراکز خدمات مشاوره‌ای در سرتاسر سپاه، ساختار سازمانی سپاه و آمار نیروی انسانی شاغل در سپاه بود. برای جمع‌آوری اطلاعات از پرسشنامه محقق ساخته وضعیت‌سنجی خدمات مشاوره‌ای استفاده شد. اطلاعات حاصل از این پژوهش با استفاده از روش‌های آمار توصیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

نتایج: نتایج نشان داد که در کل سپاه مجموعاً ۲۵۵ جایگاه با عضویت رسمی برای ارایه خدمات مشاوره‌ای پیش‌بینی شده است؛ این در حالی است که حدود ۴۰ درصد از دانش‌آموخته‌های حوزه خدمات مشاوره‌ای که عضو رسمی سپاه هستند در جایگاه‌های غیر مرتبط با رشته‌شان خدمت می‌کنند، در صورتی که ۲۶/۵ درصد از کسانی که در دفاتر مشاوره سپاه کار می‌کنند در رشته‌های غیرمرتبط با مشاوره هستند. همچنین، از مجموع شاغلین مراکز و دفاتر مشاوره، حدود ۶۳ درصد فاقد صلاحیت تخصصی لازم (داشتن حداقل مدرک کارشناسی ارشد در رشته مربوطه) می‌باشند.

بحث: بر اساس یافته‌های پژوهشی می‌توان گفت که خدمات مشاوره‌ای در سپاه از نظر کمیت، نحوه توزیع در نیروها و همچنین از لحاظ کیفیت، فاقد اصول علمی بوده و مطابق با نیاز سازمان نمی‌باشد؛ ضمن این که عدم انسجام در

۱- استادیار - دانشگاه علوم پزشکی بقیه‌ا... «ع» - نویسنده مسئول

۲- کارشناسی ارشد - دفتر امور زنان سپاه

۳- کارشناسی ارشد - دانشگاه علوم پزشکی بقیه‌ا... «ع»

۴- دانشیار - دانشگاه علوم پزشکی بقیه‌ا... «ع»

۵- کارشناسی ارشد - دانشگاه علوم پزشکی بقیه‌ا... «ع»

۶- کارشناسی ارشد - دانشگاه علوم پزشکی بقیه‌ا... «ع»

۷- کارشناسی ارشد - دانشگاه علوم پزشکی بقیه‌ا... «ع»

۸- کارشناسی ارشد - دانشگاه علوم پزشکی بقیه‌ا... «ع»

مدیریت نیز وجود دارد.

واژه‌های کلیدی: خدمات مشاوره‌ای، وضعیت سنجی، نیروهای نظامی، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی

مقدمه

بنابراین، خلاء ناشی از جدایی ناآموز از خانواده اصلی تا حدودی جبران می‌شود. این خانواده‌ها ناآموزان را طبق برنامه‌ای به نهار و گردش محلی و بودن با همدیگر به‌ویژه در ایام تعطیلات دعوت می‌کنند. در زمینه مسایل روان‌شناختی، خدمات تخصصی مشاوره در مرکز مشاوره ناآموزان ارائه می‌شود. کارکنان این مرکز را روان‌شناسانی تشکیل می‌دهند که در مشکلات تحصیلی، شغلی، فردی و اجتماعی متخصص هستند [۱].

در شرایط جنگ ارائه خدمات مشاوره وضعیت خاصی پیدا می‌کند. جدیدترین رویکرد به عملیات بهداشت روانی و ارائه خدمات مشاوره‌ای در شرایط جنگ، در قالب تیم‌های خدمات مداخله روان‌شناختی است. یک تیم کامل خدمات مشاوره‌ای شامل افسران روان‌پزشک، روان‌شناس، مددکار اجتماعی و ۵ نفر متخصص علوم رفتاری می‌باشند. عمده‌ترین وظیفه تیم‌های خدمات مشاوره‌ای در شرایط جنگ عبارت از ارائه مشاوره، غربالگری و روان‌درمانی کوتاه مدت است [۲]. استراتژی روان‌شناختی برای حفاظت نیروهای عمل‌کننده در جنگ خلیج فارس و جنگ افغانستان بر حمایت‌های بهداشتی نیروهای عمل‌کننده، ارائه خدمات حمایتی برای نظامیان و حفظ سلامت خانواده‌های آنان جهت پیشگیری از آسیب و بیماری روانی متمرکز بود. علاوه بر این، دو مؤسسه جامع و مجهز برای درمان آسیب‌دیدگان اختصاص داده شده بود [۳]. خدمات مشاوره‌ای در شرایط بحران دارای سابقه و قدمت کمتری است. بسیاری از این مراکز به‌دنبال حوادث بحرانی خاصی ایجاد شده‌اند. یکی از مؤسسات ارائه‌دهنده خدمات مشاوره‌ای در سازمان‌های نظامی آمریکا که قدمت بیشتری دارد، ارتش امداد و نجات است که یکی از بخش‌های آن خدمات روانی ارائه می‌دهد. این نیرو در شرایط صلح برای مداخله در بحران‌ها آمادگی دارد تا پاسخگوی نیازهای فیزیکی، عاطفی و معنوی افراد آسیب‌دیده باشد. بیشترین حوزه فعالیت آنها مداخله در بلایای غیرمترقبه است [۴]. پس از بحران یازدهم سپتامبر ۲۰۰۱ در آمریکا، در پنتاگون،

ارایه خدمات مشاوره‌ای از قبیل روان‌سنجی، مشاوره و روان‌درمانی ابتدا از سازمان‌های نظامی شروع شده است. در فاصله بین جنگ جهانی اول و دوم عمده این خدمات بر سنجش و گزینش متمرکز بود؛ ولی به زودی به ارائه خدمات مشاوره‌ای برای آسیب‌دیدگان جنگ و خانواده‌های آنان نیز گسترش یافت. در حال حاضر خدمات مشاوره‌ای در نیروهای نظامی کشورهای پیشرفته را می‌توان در سه حیطه مراکز مشاوره دانشکده‌های افسری، سیستم خدمات مشاوره در شرایط جنگ و بحران و خدمات مشاوره برای نیروهای نظامی در شرایط صلح بررسی کرد.

در تمامی دانشکده‌های افسری کشورهای پیشرفته، مراکز خدمات مشاوره‌ای وجود دارد. این مراکز تلاش دارند تا برای دانشجویان احساس آرامش و اطمینان فراهم کنند. عمده خدمات این مراکز ارزیابی و مشاوره روان‌شناختی دانشجویان می‌باشد. مشاوره‌ها به صورت فردی، گروهی و یا خانوادگی است. بیشتر مشکلاتی که در این مراکز مورد بررسی قرار می‌گیرد، عبارتند از: مشکلات ارتباطی، اعتماد به نفس پایین، افسردگی، وحشت و اضطراب، مشکلات مصرف الکل و سوءاستفاده از مواد، ناتوانی یادگیری، مدیریت زمان، فقدان یا سوگ، اختلال خوردن، تعارض خانوادگی، ارزیابی روان‌شناختی، تصمیم‌گیری شغلی و سوءاستفاده جنسی. تمامی کارکنان این مراکز روان‌شناسان و مشاورانی در سطح فوق لیسانس یا دکتری هستند [۱]. یکی از مراکز فعال در نیروهای نظامی، مرکز مشاوره دانشگاه نیروی دریایی آمریکا است. بخش مشاوره تحصیلی این مرکز که بیشترین فعالیت را دارد به دانشجویان جدیدالورود کمک می‌کند تا رشته تحصیلی خود را انتخاب کنند؛ مشکلات تحصیلی را کاهش دهند و با محیط نظامی سازگاری پیدا کنند. در زمینه مشاوره روحانی، برنامه‌های مذهبی در کلیسا برگزار می‌شود و دانشجویان تشویق می‌شوند تا در این برنامه‌ها شرکت کنند. در زمینه مسایل خانوادگی، علاوه بر ارائه مشاوره‌های ازدواج و خانواده، در تابستان‌ها هر ناآموزی به یک خانواده، معرفی می‌شود و

خانوادگی آسیب‌دیدگان است [۱۰].

در ایران توسعه خدمات مشاوره‌ای از اواخر دهه ۱۳۶۰ به دلیل تحولات اجتماعی و نیاز جامعه به ویژه؛ جنگ تحمیلی، افزایش تعداد نوجوانان و جوانان، افزایش فشار روانی و توجه جدی به تربیت فرزند، اوج گرفت و به تدریج مراکز برای ارائه خدمات مشاوره‌ای به خصوص در شهرهای بزرگ تشکیل شد. مطابق بررسی سازمان ملی جوانان در سال ۱۳۷۴، از بین ۸۹۱ مرکزی که در سطح کشور به ارائه خدمات مشاوره‌ای می‌پرداختند و زیر نظر ۵۱ موسسه یا سازمان کار می‌کردند، تعداد ۳۳۴ مورد آنها فاقد حداقل شرایط لازم، یعنی دارا بودن حداقل مدرک کارشناس ارشد در رشته روان‌شناسی یا مشاوره بودند. این در حالی است که تحقیقات نشان داده است، بین مدرک تحصیلی مشاوران با عملکرد آنها در حل مشکلات مراجعان، ارتباط معنادار وجود دارد [۱۱]. هر چه تعداد و گستردگی مراکز مشاوره و برنامه‌های آموزشی و میزان تحصیلات مشاوران بالاتر باشد، میزان بهره‌مندی مراجعان از خدمات مشاوره افزایش می‌یابد [۱۲]. همچنین، تحقیقات نشان داده است که ویژگی‌های شخصیتی مشاوران در کار مشاوره آنها تأثیر می‌گذارد [۱۱]. خدمات مشاوره در سازمان‌های دولتی ایران به اشکال متفاوتی ارائه می‌گردد. برای نمونه در سازمان آموزش و پرورش مراکز مشاوره و خدمات روان‌شناختی زیر نظر اداره کل مشاوره و بهداشت مدارس، از دوایر تحت پوشش معاونت پرورشی و تربیت بدنی وزارتخانه مذکور، قرار دارد. در این مراکز خدمات مشاوره و روان‌درمانی، مددکاری، روان‌سنجی، گفتار درمانی و روان‌پزشکی ارائه می‌شود. در حال حاضر تعداد ۳۱۵ نفر به صورت تمام وقت در این مراکز فعالیت دارند. لازم به ذکر است که این مراکز، غیر از مشاوران مدارس نظام جدید هستند [۱۳]. در انجمن اولیا و مربیان طرح تأسیس مراکز مشاوره خانواده در سال ۱۳۷۰ به تصویب رسید. هم‌اکنون تعداد مراکز مشاوره خانواده در انجمن اولیا و مربیان، بالغ بر یکصد مرکز در کشور است که پاسخگوی نیازهای مراجعین خود هستند. در وزارت علوم، تحقیقات و فناوری تعدادی بالغ بر ۳۸ دفتر مشاوره فعال در سطح دانشگاه‌های تحت پوشش، به ارائه خدمات مشاوره‌ای مشغول هستند. از نظر ساختاری دفتر مرکزی مشاوره در وزارتخانه در حوزه معاونت دانشجویی وزارت و در سطح دانشگاه‌ها،

مرکزی با عنوان مرکز حمایت خانواده ایجاد شد تا ضمن مطالعه درباره اثرات بحران بر خانواده با استفاده از روش‌های روان‌شناختی میزان آسیب روانی روی خانواده را کاهش دهد. متخصصان این مرکز آموزش‌های خاصی می‌بینند تا بتوانند در شرایط بحران، خانواده‌ها را حمایت کنند و اطلاعات بهداشت روانی برای آنها فراهم سازند. برای خانواده‌های آسیب دیده جلسات مشاوره و روان‌درمانی فراهم سازند، حمایت‌های معنوی، مالی و حقوقی و سایر حمایت‌های روان‌شناختی را ایجاد کنند [۵]. همچنین، توصیه شده است که در شرایط بحران و جنگ بهتر است مراکز و کلینیک‌های کوچک و پراکنده در سطح منطقه به‌طور منسجم به هم مرتبط شده و شبکه درمانی و حمایتی گسترده‌ای را فراهم سازند [۶] تا بتوانند خدمات جامعی را در ابعاد غربالگری، مشاوره و روان‌درمانی بازماندگان و آسیب‌دیدگان، آموزش خانواده بازماندگان و شناسایی، ارجاع و مراقبت‌های اورژانسی و پیگیری‌های بعدی را به خوبی و به‌طور سازماندهی شده اجرا نماید [۷].

خدمات مشاوره‌ای در نیروهای نظامی در زمان صلح شکل جامع‌تری دارد. مشاوران و روان‌شناسان نظامی شرایطی متفاوت از همکاران غیرنظامی خود دارند و وظیفه آنها ایجاد و حفظ روحیه و افزایش آمادگی نبرد در گروه‌ها و افراد نظامی می‌باشد. این کار از طریق ارائه خدمات درمانی جامع به همه افرادی که از شرایط نظامی‌گری برخوردار هستند؛ از قبیل اشخاص شاغل و بازنشسته نظامی و اعضای خانواده آنها، صورت می‌گیرد. امروزه کارکنان نظامی و خانواده‌های آنان به‌خاطر شرایط ویژه خود به میزان زیادی از خدمات روان‌شناختی و مشاوره در کلینیک‌ها و مراکز مشاوره و همچنین در بیمارستان‌ها برخوردارند. حتی در شرایطی که خدمات روان‌شناختی به شیوه تخصصی در دسترس نیست، ارائه یک بسته اطلاعات روان‌شناختی که توسط مشاوران حرفه‌ای تهیه گردیده است می‌تواند مفید باشد [۸]. در مجموع تخصیص بودجه‌های کلان به بخش‌های مرتبط با بهداشت روانی در نیروهای نظامی نیاز به این خدمات را آشکار می‌سازد [۹]. در ارتش آمریکا چنین مراکز خدمات مشاوره‌ای از سال ۱۹۸۷ تشکیل شد تا به کسانی که قبلاً در شرایط نبرد دچار ترومای جنگ شده بودند، خدمات ارائه دهد. عمده فعالیت‌های این مؤسسه پیگیری اشتغال، حمایت روان‌شناختی و

خدمات مشاوره‌ای از قبیل مشاوره، روان‌درمانی، مددکاری اجتماعی، روان‌سنجی و آموزش بهداشت روانی در سپاه از نظر ساختار سازمانی، امکانات فیزیکی، امکانات پشتیبانی و امکانات تخصصی مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. منظور از وضعیت خدمات مشاوره‌ای، وضع موجود خدمات مشاوره‌ای در سپاه از نظر جایگاه‌های پیش‌بینی شده، ساختار سازمانی، نیروی انسانی موجود (در رشته‌های مشاوره، روان‌شناسی، روان‌پزشکی و مددکاری)، وضعیت مراکز خدمات مشاوره‌ای (اعم از مدیریت‌ها، دفاتر و مراکز مشاوره، روان‌پزشکی، مددکاری و بهداشت روانی) از لحاظ جایگاه، نیروی انسانی، امکانات فیزیکی، امکانات تخصصی و میزان فعالیت می‌باشد.

روش

مطالعه حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی است. در این پژوهش، وضعیت موجود خدمات مشاوره‌ای در سپاه پاسداران انقلاب اسلامی در سراسر کشور مورد بررسی قرار گرفت. بخشی از جامعه آماری این پژوهش ساختار سازمانی سپاه (مصوب ۱۳۸۱) بود که از این طریق وضعیت پیش‌بینی شده برای خدمات مشاوره‌ای بررسی شد. بخش دیگری از جامعه مورد مطالعه را آمار نیروی انسانی شاغل در سپاه تشکیل می‌دادند که با همکاری معاونت نیروی انسانی وضعیت نیروی انسانی شاغل در رشته‌های روان‌شناسی، مشاوره، روان‌پزشکی و مددکاری در زمان پژوهش مورد بررسی قرار گرفت. همچنین جامعه آماری دیگر این پژوهش، مراکز خدمات مشاوره‌ای موجود در سپاه بود. جهت بررسی وضعیت موجود ارایه خدمات مشاوره‌ای در سپاه، تمامی مراکز، دفاتر و جایگاه‌های ارایه دهنده خدمات مشاوره‌ای (اعم از روان‌پزشکی، مشاوره، روان‌درمانی، مددکاری و بهداشت روانی) شناسایی و مورد بررسی قرار گرفتند. در این بخش، انتخاب به شیوه سرشماری بود؛ یعنی تمامی جامعه آماری به‌عنوان نمونه انتخاب شدند و تعداد مراکز مورد بررسی ۱۰۵ مورد بود. البته لازم به ذکر است که ممکن است مراکز در طول اجرای پژوهش امکان شناسایی نداشته و بنابراین مورد بررسی واقع نشده باشند. برای جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز از پرسشنامه محقق ساخته وضعیت سنجی خدمات مشاوره‌ای در سپاه استفاده شد.

دفاتر مشاوره زیر نظر معاونت دانشجویی و فرهنگی به فعالیت مشغول هستند. از مجموع شاغلین تخصصی این مراکز ۲۵ درصد دارای درجه دکتری، ۴۶ درصد کارشناسی ارشد و ۲۸ درصد کارشناسی و ۱ درصد علوم حوزوی می‌باشند. به طور متوسط در هر مرکز ۶ نفر مشغول به فعالیت هستند. عمده فعالیت‌های این مراکز، توسعه بهداشت روانی، ارایه مشاوره، روان‌درمانی، روان‌پزشکی و برگزاری کارگاه‌های آموزش بهداشت روانی است [۱۳].

ارایه خدمات مشاوره‌ای در نیروی انتظامی از سال ۱۳۷۹ شروع شد و به دنبال آن اداره کل مشاوره و مددکاری اجتماعی در معاونت اجتماعی این سازمان تأسیس گردید. تاکنون مراکز مشاوره و مددکاری نیروی انتظامی در سطح استان‌های کشور راه اندازی شده و علاوه بر این در بسیاری از کلانتری‌ها دفاتر مشاوره و مددکاری دایر شده است. عمده مراجعه‌کنندگان این مراکز به ترتیب در زمینه‌های اختلافات خانوادگی، اختلالات روانی، مشکلات تربیتی، مشکلات اجتماعی، مشکلات ازدواج، مشکلات تحصیلی، مشکلات شغلی، مشکلات جنسی و ارزیابی روان‌شناختی بوده است. وظیفه اصلی این مراکز تأمین بهداشت روانی برای اقشار مختلف مردم است که به نوعی به پلیس مراجعه می‌کنند [۱۴].

در سپاه پاسداران انقلاب اسلامی خدمات مشاوره‌ای به اشکال مختلف از سوی مدیریت‌های بهداشت روانی معاونت بهداشت، مراکز مشاوره مستقل، درمانگاه‌های روان‌شناسی در بیمارستان‌ها، مدیریت‌های ایثارگران، مدیریت‌های فرهنگی و پرورشی و مراکز مشاوره دفتر امور زنان ارایه می‌شود و این وظیفه در بین وظایف چند اداره پخش شده است. در شرایط کنونی نیاز به ساماندهی خدمات مشاوره‌ای در سپاه کاملاً ملموس است. بررسی‌ها نشان داده است که تمامی سازمان‌هایی که خدمات مشاوره‌ای در آنها گسترش یافته است، شروع فعالیت‌های خود را بر وضعیت سنجی و نیازسنجی از آن سازمان مبتنی ساخته‌اند. بر این اساس این تحقیق در صدد برآمد تا وضعیت موجود خدمات مشاوره‌ای را از نظر امکانات، فرصت‌ها، عملکرد فعلی و مشکلات و محدودیت‌ها مورد ارزیابی قرار دهد و سپس مبتنی بر یافته‌های پژوهش و دیدگاه‌های متولیان و صاحب نظران موجود در سپاه، راهبردهای بهبود خدمات مشاوره‌ای را ترسیم نماید. در تحقیق حاضر سعی شده است تا

درصد بهداشت روانی است و نیز از مجموعه جایگاه‌های پیش‌بینی شده، ۳۶/۹ درصد برای کارکنان رسمی، ۴۷/۵ درصد بسیجی، ۷/۱ درصد وظیفه و ۸/۵ درصد برای کارکنان پیمانی در نظر گرفته شده است. همچنین، ملاحظه وضعیت فعلی نیروی انسانی در حوزه خدمات مشاوره‌ای به تفکیک رده خدمتی و رشته تحصیلی، نشان داد؛ تعداد ۵۹۸ نفر از کارکنان رسمی و شاغل سپاه در یکی از رشته‌های خدمات مشاوره‌ای (روان‌پزشکی، مشاوره، روان‌شناسی و مددکاری) تحصیل کرده‌اند. حدود ۶۰ درصد از آنها در جایگاه‌های مرتبط با رشته تحصیلی خدمت می‌کنند و ۴۰ درصد در پست‌های سازمانی غیر مرتبط با رشته تحصیلی هستند. از مجموع متخصصان خدمات مشاوره‌ای شاغل در سپاه، ۶۰/۹ درصد روان‌شناس، ۲۳/۴ درصد مددکار و تعاون اجتماعی، ۱۱/۴ درصد مشاور و ۴/۳ درصد روان‌پزشک هستند. از سویی دیگر ملاحظه شد که حدود ۳۸/۵ درصد متخصصان در نیروی مقاومت، ۳۵/۵ درصد در نیروی زمینی، ۱۲ درصد در حوزه مرکزی، ۵/۷ درصد در نیروی دریایی، ۴/۲ درصد در نیروی قدس و ۳/۸ درصد در نیروی هوایی شاغل هستند (جدول ۱).

جدول ۱: تعداد نیروی انسانی شاغل در سپاه در حوزه خدمات مشاوره‌ای به تفکیک رده خدمتی و رشته تحصیلی

متغیرها	انواع	فراوانی	درصد
رده خدمتی	حوزه مرکزی	۷۲	۱۲
	نیروی مقاومت	۲۳۰	۳۸/۵
	نیروی زمینی	۲۱۴	۳۵/۵
	نیروی دریایی	۳۴	۵/۷
	نیروی قدس	۲۵	۴/۲
	نیروی هوایی	۲۲	۳/۸
رشته تحصیلی	مشاوره	۶۸	۱۱/۴
	روان‌شناسی (با تمام گرایش‌ها)	۳۶۴	۶۰/۹
	روانپزشکی	۳۶	۴/۳
	مددکاری و تعاون اجتماعی	۱۴۰	۲۳/۴

بررسی‌ها نشان داد که خدمات مشاوره‌ای در سپاه تحت عناوین متفاوتی ارائه می‌شود و از مجموع ۱۰۵ مرکز مورد بررسی، ۳۶/۲

این پرسشنامه شامل ابعاد ساختارزمانی، وضعیت نیروی انسانی، مراکز موجود خدمات مشاوره‌ای، کمیت و کیفیت فعالیت‌ها، امکانات فیزیکی، امکانات تخصصی و نوع خدمات آنها بود. این پرسشنامه بر حسب بخش‌های مختلف آن توسط پرسشگر و با همکاری اعضای مراکز خدمات مشاوره‌ای، مسئولین نیروی انسانی رده‌های سپاه، مدیریت‌های طرح و برنامه سپاه و مرکز آمار اداره نیروی انسانی سپاه تکمیل شدند. لازم به ذکر است که محل استقرار مراکز و دفاتر ارایه دهنده خدمات مشاوره‌ای در هر رده یا استان، با همکاری مراکز کارگزینی و طرح و برنامه، شناسایی و مورد بررسی قرار گرفتند. اطلاعات حاصل از پژوهش با استفاده از شاخص‌های آماری محاسبه فراوانی، درصد فراوانی، نسبت، میانگین، انحراف معیار، آزمون غیر پارامتریک من ویتنی برای مقایسه توزیع‌های فراوانی در بین سطوح مختلف متغیرهای مورد بررسی، مورد پردازش قرار گرفت.

نتایج

بررسی جایگاه‌های سازمانی پیش‌بینی شده در زمینه خدمات مشاوره‌ای در سپاه نشان داد که در مجموعه سپاه تعداد ۶۹۱ پست سازمانی (جایگاه) برای ارایه خدمات مشاوره‌ای پیش‌بینی شده است، که از این تعداد ۵۴/۱ درصد برای نیروی مقاومت (که حدود ۳۲۸ مورد از مجموع ۳۷۴ مورد در نیروی مقاومت برای کانون‌های فرهنگی جوانان بسیج و با عضویت بسیجی پیش‌بینی شده است که افراد رسمی نمی‌توانند این جایگاه‌ها را اشغال کنند؛ ضمن این که تا زمان اجرای پژوهش این جایگاه‌ها فعال نشده بودند. این در حالی است که برای پرسنل رسمی در این سازمان تنها ۴۶ جایگاه در نظر گرفته شده است)، ۱۳/۳ درصد حوزه مرکزی، ۱۰/۳ درصد دانشگاه بقیه‌ا... «عج»، ۷/۴ درصد نیروی دریایی، ۵/۵ درصد دانشگاه امام حسین (ع)، ۵/۳ درصد نیروی زمینی و ۴/۱ درصد مربوط به نیروی هوایی سپاه است. مجموعاً تعداد ۲۵۵ جایگاه رسمی و ۴۹ نفر وظیفه، ۵۹ نفر با عضویت پیمانی و ۳۲۸ مورد با عضویت بسیجی برای ارایه خدمات مشاوره‌ای پیش‌بینی شده است. همچنین ۵۸/۲ درصد از جایگاه‌های پیش‌بینی شده برای مشاوره، ۲۲/۳ درصد مددکاری، ۹/۸ درصد روان‌شناسی، ۷/۸ درصد روان‌پزشکی و ۱/۹

نزدیک به دو سوم مراکز موجود تنها یک یا حداکثر دو اتاق دارند که مطابق نتایج فوق، اکثر آنها به صورت اشتراکی استفاده می‌شوند. حدود ۲۵ درصد مراکز، فاقد اتاق انتظار برای مراجعین هستند. امکانات تخصصی در مراکز موجود ارائه دهنده خدمات مشاوره‌ای ضعیف و توزیع آن نامساوی است. برای نمونه، تنها ۲۰ درصد از مراکز رایانه دارند؛ در ۶۵ درصد از مراکز صندلی مناسب برای مراجعین وجود ندارد و ۵۶ درصد مراکز فاقد آزمون‌های ضروری برای روان‌سنجی هستند (جدول ۲).

در بررسی ویژگی‌های دموگرافیک نیروی انسانی شاغل در مراکز خدمات مشاوره‌ای سپاه، ملاحظه گردید که از تعداد ۲۱۵ نفر نیروی انسانی شاغل در ۱۰۵ مرکز مورد بررسی، تعداد ۷۰/۷ درصد مرد و ۲۹/۳ درصد زن، بیش از چهار پنجم آنها متأهل و میانگین سنی شان $۳۳/۳ \pm ۱۰/۴۲$ می‌باشد. از نظر میزان تحصیلات حدود ۲۷/۹ درصد با تحصیلات دکتری تخصصی (که حدود نیمی از آنها روان‌پزشک هستند)، ۹/۳ درصد فوق لیسانس، ۳۰/۲ درصد لیسانس و ۳۰/۷ درصد با تحصیلات فوق دیپلم و دیپلم هستند. همچنین ملاحظه شد که حدود ۴۱/۹ درصد آنها در رشته مشاوره و روان‌شناسی، ۱۰/۲ درصد روان‌پزشکی، ۶ درصد حقوق، ۲/۳ درصد مددکاری و ۱/۹ درصد در علوم حوزوی تحصیل کرده‌اند و ۲۶/۵ درصد آنها در رشته‌های غیر مرتبط با خدمات مشاوره‌ای تحصیل نموده‌اند. از سوی دیگر نتایج نشان داد که ۶۰ درصد از ارائه دهندگان خدمات مشاوره‌ای با عضویت رسمی، ۱۵/۸ درصد قراردادی، ۶/۵ درصد وظیفه و ۷ درصد بسیجی بودند (جدول ۳).

در بررسی وضعیت موجود ارائه خدمات مشاوره‌ای در مراکز سپاه، از نظر نوع خدمات با تأکید بر تعداد مراکز ارائه دهنده، تعداد مراجعان در یک سال و میانگین مراجعان برای هر مرکز ملاحظه گردید که: بیشتر مراکز موجود و فعال سپاه به ارائه خدمات مشاوره روان‌شناختی می‌پردازند (۳۸ مرکز)، پس از آن مشاوره خانواده در ۳۶ مرکز، مشاوره ازدواج در ۲۹ مرکز، مشاوره تحصیلی در ۲۷ مرکز، مشاوره شغلی در ۲۴ مرکز، راهنمایی در ۲۱ مرکز و روان‌پزشکی در ۱۹ مرکز ارائه می‌شود.

درصد تحت عنوان دفتر، ۲۰/۹ درصد تحت عنوان کلینیک و ۱۶/۲ درصد تحت عنوان مرکز به ارائه خدمات مشاوره‌ای می‌پردازند. سایر عناوین به کار رفته عبارت است از مدیریت، قسمت و یا دایره. همچنین حدود ۶/۷ درصد خدمات در مکان‌هایی ارائه می‌شود که فاقد عنوان مشخصی است.

بررسی‌های انجام شده در ارتباط با این مراکز، از نظر سال تأسیس، نحوه استقرار و امکانات، ملاحظه شد که از ۱۰۵ مرکز شناسایی شده، ۶/۷ درصد قبل از سال ۱۳۷۰، ۲۶/۷ درصد از سال ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۹ و ۳۸ درصد بعد از سال ۱۳۸۰ راه اندازی شده است.

جدول ۲: وضعیت مراکز خدمات مشاوره‌ای در سپاه به تفکیک سال تأسیس، محل و نحوه استقرار مراکز و تعداد اتاق‌ها

متغیرها	انواع	درصد فراوانی
سال تأسیس	۱۳۶۹ و قبل از آن	۶/۷
	۱۳۷۰ تا ۱۳۷۹	۲۶/۷
	۱۳۸۰ و بعد از آن	۳۸
محل استقرار مراکز	موارد مشخص نشده	۲۸/۶
	منطقه نظامی	۲۵/۲
	محیط پزشکی	۳۰/۵
	محیط اداری	۲۲/۹
	محیط فرهنگی	۴/۸
	محیط مسکونی	۲/۸
نحوه استقرار مراکز	موارد بدون پاسخ	۴/۸
	کاملاً مستقل	۲۵/۷
	مشترک با فعالیت‌های دیگر	۶۴/۸
تعداد اتاق‌های مراکز	موارد مشخص نشده	۹/۵
	یک اتاق	۴۲/۹
	۲ اتاق	۱۳/۳
	۳ اتاق	۱۰/۵
	۴ اتاق و بیشتر	۵/۷
	موارد بدون پاسخ	۲۷/۶

جدول ۴: وضعیت موجود ارایه خدمات مشاوره‌ای در سپاه از نظر نوع خدمات، تعداد مراجعان و تعداد مراکز ارایه دهنده

نوع خدمات	تعداد مراکز ارایه دهنده	تعداد مراجعان در سال ۱۳۸۱	میانگین مراجعان برای هر مرکز در سال
مشاوره رفتاری	۳۸	۹۸۵۰	۲۵۹
مشاوره خانوادگی	۳۶	۱۶۳۷	۴۵
مشاوره ازدواج و زناشویی	۲۹	۳۷۳۲	۱۳۸
مشاوره تحصیلی	۲۷	۱۸۴۰	۶۸
مشاوره شغلی	۲۴	۱۰۸۸	۴۵
مشاوره حقوقی	۱۰	۱۳۶۰	۱۳۶
مشاوره اعتقادی	۱۱	۲۹۴	۲۶
جمع خدمات مشاوره‌ای			
		۱۹۸۰۱	
روانپزشکی	۱۹	۱۳۷۵۳	۷۲۳
روان درمانی	۱۶	۳۷۲۰	۲۳۲
گفتار درمانی	۶	۱۲۴۹	۲۱۰
کار درمانی	۴	۵۴۹	۱۳۷
جمع خدمات درمانی			
		۱۹۲۷۱	
سنجش هوش و استعداد	۱۸	۹۶۱	۵۳
سنجش شخصیت	۱۷	۲۱۷۸	۱۲۸
سنجش رغبت و علائق	۶	۷۰	۱۱
سنجش روانی - حرکتی	۶	۱۶۱	۲۷
اجرای آزمون‌های دیگر	۳	۴۶۰	۱۵۴
جمع خدمات روان‌سنجی			
		۳۸۳۰	
مددکاری فردی	۱۱	۷۵۴	۶۸
مددکاری گروهی	۳	۳۱۵	۱۱۰
مددکاری اجتماعی	۱	۱۱	۱۱
جمع خدمات مددکاری			
		۱۰۸۰	
راهنمایی حضوری	۲۱	۳۹۱۳	۱۸۶
راهنمایی تلفنی	۱۴	۱۳۴۵	۹۶
راهنمایی مکاتبه‌ای	۴	۹۳	۲۳
پست الکترونیکی	۱	۱۰	۱۰
جمع خدمات راهنمایی			
		۵۳۶۱	
تعداد کل دریافت کنندگان خدمات مشاوره‌ای در سال ۱۳۸۱			۴۹۳۴۳ نفر

جدول ۳: وضعیت نیروی انسانی شاغل در مراکز خدمات مشاوره‌ای برحسب ویژگی‌های دموگرافیک

متغیرها	شاخص‌ها	درصد فراوانی
جنس	مرد	۷۰/۷
	زن	۲۹/۳
وضعیت تأهل	مجرد	۱۳
	متاهل	۶۹/۳
سطح تحصیلات	مشخص نشده	۱۷/۷
	دیپلم	۷
	فوق دیپلم	۲۳/۷
	لیسانس	۳۰/۲
	فوق لیسانس	۹/۳
	دکترای تخصصی	۲۷/۹
رشته تحصیلی	موارد بدون پاسخ	۱/۹
	مشاوره و روان‌شناسی	۴۱/۹
	روانپزشکی	۱۰/۲
	حقوق	۶
	مددکاری	۲/۳
نوع عضویت	علوم حوزوی و الهیات	۱/۹
	سایر رشته‌ها	۲۶/۵
	موارد نامشخص	۱۱/۲
	رسمی	۶۰
	قراردادی	۱۵/۸
نوع عضویت	وظیفه	۶/۵
	بسیجی ویژه	۵/۱
	بسیجی عادی	۱/۹
	موارد مشخص نشده	۱۰/۷

همچنین در ۱۸ مرکز خدمات روان‌سنجی، در ۱۶ مرکز روان درمانی و در ۱۴ مرکز خدمات راهنمایی تلفنی ارایه می‌شود. در مجموع بیش از ۴۹ هزار نفر در سال ۱۳۸۱ از خدمات مشاوره‌ای مراکز مورد بررسی بهره‌مند شده‌اند که بیشترین مراجعان به ترتیب مربوط به روان‌پزشکی (۲۸ درصد) و مشاوره رفتاری (۲۰ درصد) است. مراجعان راهنمایی حضوری، مشاوره ازدواج و خانواده و روان درمانی به ترتیب در مراتب پایین‌تر قرار دارند (جدول ۴).

بحث و نتیجه گیری

در سازمان سپاه، مجموعاً تعداد ۲۵۵ جایگاه رسمی برای ارایه دهندگان خدمات مشاوره‌ای تمام وقت پیش‌بینی شده است که با اضافه نمودن ۳۲۸ موردی که در زیر مجموعه معاونت پرورشی نیروی مقاومت با عنوان کارشناس مشاوره و اطلاع‌رسانی برای اعضای بسیج در نظر گرفته شده است و ۴۹ نفر وظیفه و ۵۹ نفر با عضویت پیمانی، این تعداد به ۶۹۱ مورد بالغ می‌شود. سپاه خانواده‌ای بزرگ است. خانواده سپاه شامل کارکنان، خانواده کارکنان، خانواده‌های شهدا و متوفیان سپاه، بازنشسته‌ها، نیروهای پیمانی و نیروهای وظیفه است. مجموعه این‌ها بالغ بر دو میلیون نفر می‌شود که تحت پوشش سپاه هستند و حتی اگر تمامی جایگاه‌های پیش‌بینی شده با تخصص‌های مربوطه تکمیل شود (تحقیق نشان می‌دهد که در شرایط فعلی چنین نیست) تقریباً به ازای هر ۷۸۰۰ نفر از افراد تحت پوشش سپاه یک متخصص (مشاور یا روان‌شناس) خواهد بود. این در حالی است که سپاه حداقل دارای ۸ میلیون نفر عضو بسیجی است و سعی دارد خدمات مشاوره‌ای خود را به این جوانان گسترش دهد؛ زیرا که تعداد ۳۲۸ جایگاه از مجموع ۶۹۱ جایگاه پیش‌بینی شده برای سپاه (تقریباً نیمی از جایگاه‌ها)، در نیروی مقاومت بسیج برای اعضای بسیج در نظر گرفته شده است. این در حالی است که استاندارد انجمن مشاوره آمریکا برای هر ۲۰۰ تا ۳۰۰ نفر یک مشاور است و در یگان‌های نظامی کشورهای پیشرفته در یک واحد نظامی (لشکر)، لازم است تعداد ۴۸ نفر متخصص تمام وقت در زمینه خدمات مشاوره‌ای حضور داشته باشند [۹]. این در حالی است که نیروهای ستادی در خدمات مشاوره‌ای و علی‌الخصوص مراکز مدیریت عملیات روانی به‌طور مجزا نیاز به متخصصان خدمات مشاوره‌ای دارند. بر این اساس ملاحظه می‌شود که در تنظیم جایگاه‌های فعلی برای خدمات مشاوره‌ای در سپاه به اصول علمی خدمات مشاوره‌ای کمتر توجه شده است. توزیع جایگاه‌های خدمات مشاوره‌ای در بین نیروهای پنجگانه و حوزه مرکزی سپاه فاقد توجه علمی است. برای مثال در نیروی دریایی ۵۱ جایگاه، برای نیروی زمینی ۳۷ جایگاه و برای نیروی هوایی ۲۸ جایگاه پیش‌بینی شده است. این که دلیل چنین توزیع وسعت نیروی انسانی، گستردگی مأموریت، نیاز نیرو و یا چیز

دیگری است، فاقد دلیل علمی می‌باشد. همچنین عناوین و عبارات‌های به‌کار رفته برای جایگاه‌های پیش‌بینی شده قابل توجه است. ملاحظه شد که معجونی از عبارات برای جایگاه‌های خدمات مشاوره‌ای به‌کار رفته است و بر این اساس ابهام شدیدی در خدمات مشاوره‌ای در سپاه ایجاد شده است. برخی از عناوین به‌کار رفته از این قبیل‌اند: کارشناس امور مکاتبه و مشاوره غیرحضوری، کارشناس ارشد امور ایثارگران و مشاوره، کارشناس ارشد روان‌شناسی و علوم تربیتی، کارشناس ارشد درمان و مددکاری، متخصص مددکاری، کاردانی روان‌پزشکی، کارشناس مشاوره فرهنگی، کارشناس ارشد مشاوره و پیگیری و کارشناس مشاوره و اطلاع‌رسانی. این عناوین ضمن این‌که ابهام‌آمیز هستند و موجب خلط و ظایف می‌شوند، نشانگر فقدان تمایز بین خدمات مشاوره‌ای تخصصی با خدمات عادی و غیر تخصصی است.

مراکز خدمات مشاوره‌ای موجود در سپاه از نظر تعداد، امکانات و نیروی تخصصی و نظارتی در سطحی ضعیف قرار دارند و همچنین فاقد وحدت رویه هستند. برای نمونه بسیاری از آنها فاقد اتاق و امکانات مناسب هستند. مکان اکثر این مراکز به‌طور اشتراکی استفاده می‌شود که این امر موجب آسیب بر اعتماد عمومی در مراجعه به این مراکز می‌شود. نیروی انسانی فعال در این مراکز اکثراً فاقد صلاحیت علمی هستند، زیرا ۳۰ درصد آنها لیسانس و ۳۱ درصد در سایر رشته‌ها می‌باشند که مطابق استاندارد فعلی و قوانین موجود در خدمات مشاوره‌ای، هیچ کدام از این ۶۱ درصد نیروی انسانی فعال در مراکز که به ارایه خدمات مشاوره‌ای می‌پردازند، صلاحیت این کار را از نظر علمی، اخلاقی و قانونی ندارند. مراکز خدمات مشاوره‌ای در سپاه فاقد برنامه هماهنگ بوده و ارتباط رسمی با یکدیگر ندارند. نیروهای مستقر در مراکز، دوره‌های آموزشی (بازآموزی) حین خدمت ندارند.

مراکز، دفاتر و جایگاه‌های خدمات مشاوره‌ای موجود در سپاه همچون حلقه‌های آواره از یک زنجیر واحد هستند. با این‌که علم ثابت کرده است که مناسب‌ترین و بهترین شرایط برای ارایه خدمات مشاوره کار تیمی است، که مرکب از متخصصان مشاوره، روان‌پزشکی، روان‌شناسی و مددکاری در یک محل است و رویه معمول و رایج ارایه خدمات مشاوره‌ای در جهان و ایران نیز به

و تجربه بالایی هستند، استفاده شود و تمامی اجزاء خدمات مشاوره‌ای اعم از مددکاری، روان‌شناسی، مشاوره و بهداشت روانی تحت یک مدیریت واحد قرار گیرند. این مدیریت می‌تواند به‌طور مستقیم زیر نظر رئیس ستاد مشترک یا یک معاونت واحد به وظایف و مأموریت‌های محوله بپردازد. البته با توجه به این که مأموریت این مدیریت در ابعاد گوناگون، ارایه خدمات راهنمایی، مددکاری، مشاوره، روان‌درمانی و روان‌پزشکی به کارکنان، خانواده‌ها و ارایه مشورت به مدیران است و در واقع خدمات این مدیریت فراسیستمی است؛ مناسب‌ترین روش، ایجاد مدیریت مستقل برای این امر است.

۲- نسبت به تربیت متخصص اهتمام جدی صورت گیرد. در برنامه کلان خدمات مشاوره‌ای در سپاه، اعزام نیرو به کشورهای خارج برای کسب جدیدترین علوم در این زمینه و زمینه‌هایی که سازمان فاقد آنهاست، همچون متخصص جنگ روانی، روان‌شناسی بحران و غیره و تربیت نیروی انسانی برای ارتقاء علمی کارشناس به کارشناسی ارشد و دکترا تا حداقل توانمندی برای ارایه خدمات مشاوره‌ای را کسب نمایند و همچنین ایجاد برنامه‌های بازآموزی به‌صورت دوره‌ای که تمام شاغلین این حرفه به‌صورت ادواری ملزم به گذراندن این آموزش‌ها باشند، پیش‌بینی گردد.

۳- لازم است امکانات فیزیکی و تخصصی مراکز استاندارد شود. در استاندارد سازی آنها به محل استقرار، تعداد اتاق‌ها، نوع میز و صندلی‌ها، استقلال اتاق‌های مراکز و از این قبیل توجه گردد. به همان میزانی که مراکز مستقل و دارای استاندارد مشخص شوند، میزان اعتماد افراد افزایش پیدا می‌کند.

همین منوال است، در وضع موجود سپاه خبری از این وحدت رویه و کار تیمی نیست. در حالی که مطالعات نشان می‌دهند که تعداد مراجعان و افزایش و کاهش حضور آنها در مراکز خدمات مشاوره و روان‌شناسی با شکل خدمات، پرسنل و نوع مدیریت آن مرکز ارتباط دارد [۱۵]. بررسی مراکز موجود و فعال در خدمات مشاوره‌ای نشان داد که مراکز تصمیم‌گیری و مدیریت در خدمات مشاوره‌ای متعدد است. هر بخشی از این حوزه دارای اساس‌نامه و دستورالعمل مستقل است. حتی برخی از مراکز برای خود دستورالعمل و اساس‌نامه مستقل دارند (به عبارتی هر کسی ساز خودش را می‌زند)؛ برای مثال با وجود نیاز شدید کارکنان و خانواده‌های آنان به خدمات مشاوره‌ای، نزدیک به ۲۰ درصد مراجعین مراکز را افراد عادی (غیر سپاهی) و مراجعین عمومی تشکیل داده‌اند؛ یا با وجودی که اکثر مشکلات کارکنان و خانواده‌های آنان که علاقه‌مندند با متخصص مطرح کنند، در زمینه مشکلات روابط بین اعضای خانواده و تربیت فرزند است، بیشتر مراجعین مراکز خدمات مشاوره‌ای سپاه را مراجعینی که با مشکلات دیگری هستند، تشکیل می‌دهند. عمده جایگاه خدمات مشاوره‌ای پیش‌بینی شده در سپاه، در سطح کارشناس است که این موضوع از نظر قوانین موجود که حداقل تحصیلات ارایه دهندگان خدمات مشاوره‌ای را کارشناس ارشد تعریف کرده، هم‌خوانی ندارد.

با توجه به نتایج حاصل از این پژوهش جهت بهتر شدن وضعیت خدمات مشاوره‌ای در سپاه پیشنهاد می‌شود:

۱- ساختار نظام خدمات مشاوره‌ای در سپاه بازنگری شود. در این بازنگری از متخصصان خدمات مشاوره‌ای که دارای تخصص، تعهد

منابع

- disaster services. USA Western Territory. available from: <http://www.Salvation army.org/usw/www.usw.nsf>. accessed at 2005
- 5- Huleatt WJ, LaDue L, Leskin GA, Ruzek J and Gusman F. Pentagon Family Assistance Center inter-agency mental health collaboration and response. *Mil Med* 2002 Sep;167(9):68-70.
- 6- Furman KA. Integration of a small clinic into the pentagon response: the Bolling Air Force Base Perspective. *Mil Med* 2002 Sep;167(9):36-38.
- 7- Ruzek JI, Young BA, Cordova MJ and Flynn BW. Integration of disaster mental health services with emergency medicine. *Prehospital Disaster Med* 2004 Jan-Mar;19(1):46-53.

- ۱- اداره آموزش ستاد مشترک سپاه. آشنایی با نظام آموزشی ارتش‌های جهان. دانشکده افسری وست‌پوینت. ۱۳۷۰. شماره ۱. صفحات: ۱۹۰-۲۵۰.
- 2- Martin JA and Fagan JG. Army Mental Health Units in the Theater of Operations: An Overview of the Gulf War. In: Martin JA, Sparacino LR and Belenky GL eds. The gulf war and mental health. A Comprehensive Guide. Westport, CT; 1996.P.19-32.
- 3- Hyams KC, Riddle J, Trump DH and Wallace MR. Protecting the health of United States military forces in Afghanistan: applying lessons learned since the Gulf War. *Clin Infect Dis* 2002;34(15):1-5, 5208-14.
- 4- The Salvation Army, Adult rehabilitation and emergency and

طرح تحقیقاتی، مجری: وزات آموزش و پرورش، اداره کل آموزش و پرورش استان تهران. ۱۳۷۴. چاپ نشده.

۱۳- کیانی اردشیر، شریفی‌راد کوروش، رجب‌بلوکات شکرالله. خدمات مشاوره در دستگاه‌های دولتی، ویژه‌نامه چهارمین همایش ملی سازماندهی خدمات روان‌شناسی و مشاوره (دانش افزایی بالینی): دفتر برنامه ریزی و خدمات مشاوره سازمان ملی جوانان. ۱۳۸۲. صفحات: ۲۴-۳۴.

۱۴- میرزمانی سید محمود، دولت‌یار رضا، مهین‌زعیم بتول و آبیان شیوا. ویژگی‌های افراد مراجعه‌کننده به مراکز مشاوره نیروی انتظامی، فصلنامه علمی و آموزشی مشاوره و مددکاری ناجا ۱۳۸۲؛ شماره ۷ و ۸. صفحات: ۴-۲۴.

15- Patterson JD and Bell SJ. An evaluation of a hospital-based trainee counselling psychology practitioner's service. *J of Counselling Psychology Quarterly*. Abingdon 2004;11(1):13.

8- Petersen I. Primary level psychological services in South Africa. *J. of Health Policy And Planning*. Oxford 2004;19(1):33.

9- Page GD. Clinical psychology in the military: developments and issues. *J Clini Psycho Revi* 1996;16(5):383-396.

10- North Shore Veterance. Counseling Services. Available from: <http://www.Northshoreveterans.com/default.htm>. Accessed at 2003.

۱۱- مصلح فرهاد. بررسی رابطه بین نوع مدرک تحصیلی مشاوران با عملکرد آنان در حل مشکلات دانش‌آموزان در دبیرستان‌های سراب. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم تهران، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی. ۱۳۸۰. چاپ نشده.

۱۲- صادق پور محمد. بررسی عوامل ترغیب‌کننده جهت توسعه و تعمیق فرهنگ مشاوره و مانوس ساختن اذهان اولیاء به این پدیده کارساز اجتماعی.